



VOLUM 22     GENE 2007  
CENTRE D'ESTUDIS MOLLETANS

# Notes

**MONOGRÀFIC:**  
*El món del vi i el cava  
al Baix Vallès*

# NOTES

VOLUM 22  
2007

AQUEST LIBRE HA ESTAT EDITAT AMB EL SUPORT DE L'EMPRESA

**Kao Corporation S.A.** 

És rigorosament prohibida, sense l'autorització dels titulars del *copyright*, sota les sancions establertes a la llei, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics.

Les lletres **Notes** de la portada han estat dibuixades per Joan Abelló

© TEXT: Els autors

© EDICIÓ: Centre d'Estudis Molletans-Ajuntament de Mollet del Vallès  
(La Marineta, plaça de l'Església, 7)

CONSELL DE REDACCIÓ NOTES 22: Glòria Arimon i Ventura, Jordi Bertran i Duarte, M. Rosa Boada i Gallego, Consol Garcia- Moreno i Marchan i M. Carme Macià i Gràcia. DISSENY GRÀFIC: Laia Bosch (Servei Municipal d'Arts Gràfiques)  
FOTOGRAFIA PORTADA: Vinya a Gallecs (Autor: Carles Llurda)

TIRATGE: 900 exemplars

IMPREMTA: IG Santa Eulàlia de Ronçana

ISSN: 1578-6009

DL: B-37-059-1987

# SUMARI

EDITORIAL.....	7
PRESENTACIÓ.....	9
MISCEL·LÀNIA	
<b>Esguard català envers Sardenya</b> .....	11
Pere Català i Roca	
<b>A propòsit de la Pedra Salvadora</b> .....	17
Judith Ansó Ros i Glòria Campoy Collado	
<b>La intervenció arqueològica a la plaça de Prat de la Riba, 14 (Mollet del Vallès): els primers indicis arqueològics del Molletum medieval</b> .....	29
Òscar Matas Pareja i Jordi Roig Buxó	
<b>Gestora provisional, llibertat vigilada i control a Montornès del Vallès (1939-1945)</b> .....	45
Arnau González i Vilalta	
<b>Els accidents infantils a Mollet del Vallès. Estudi i propostes d'actuació</b> .....	59
Pere Campos i Vilardebò i Mercè Mas i Garcia	
MONOGRÀFIC	
<b>Presentació</b> .....	73
Jordi Bertran i Duarte	
<b>La cultura del vi. Influències a la nostra comarca</b> .....	75
Pedro Casado García	
<b>La vinya al Vallès: una perspectiva històrica</b> .....	83
Jordi Planas i Maresma	
<b>La indústria del cava. De la substitució d'importacions a la conquesta del mercat internacional</b> .....	105
Francesc Valls i Junyent	
<b>Aproximació al món del vi i del cava a Mollet del Vallès</b> .....	143
Consol Garcia-Moreno i Marchan	
<b>Les caves Vilarrosal de Mollet del Vallès</b> .....	161
M. Carme Macià i Gràcia	
<b>Les caves Gomà de Mollet del Vallès</b> .....	177
Glòria Arimon i Ventura	
<b>La potencialitat de la vinya al Baix Vallès</b> .....	193
Pedro Casado García	

<b>Present i futur de la vinya al Baix Vallès: visió empresarial de Parxet, SA</b> .....	<b>197</b>
Francesc Rius Pascual	
<b>La recuperació de la vinya a la Vall del Tenes: Vinyes del Bruguer (Sta. Eulàlia de Ronçana)</b> .....	<b>209</b>
Enric Blajé i Ribas	
<b>Els inicis del Xampany Gomà. Records</b> .....	<b>219</b>
Salvador Camp Ibàñez	
<b>Notes de converses amb Pere Lluís Pedragosa, extraballador del Xampany Gomà</b> .....	<b>227</b>
Glòria Arimon i Ventura	
<b>RESSENYA BIBLIOGRÀFICA</b> . Josep M <sup>º</sup> . Bernis i Pueyo .....	<b>245</b>
<b>FITXA ARTÍSTICA</b> . Josep Fèlix Bentz i Oliver .....	<b>247</b>
<b>Publicacions del Centre d'Estudis Molletans</b> .....	<b>251</b>
<b>Sumari dels volums publicats del Notes 1 al 22</b> .....	<b>257</b>
<b>Criteris de publicació de la revista Notes</b> .....	<b>275</b>

## *La vinya al Vallès: una perspectiva històrica*

*Jordi Planas i Maresma*

*Professor del Departament d'Història i Institucions Econòmiques  
de la Universitat de Barcelona*



Actualment al Vallès el conreu de la vinya és molt marginal, només un pàlid reflex de l'esplendor de temps passats. Cent anys enrere la vinya s'estenia àmpliament per tota la comarca i en alguns municipis –singularment al Baix Vallès– va arribar a ocupar més d'una quarta part del seu territori. Les pàgines següents descriuen el recorregut històric de la vinya a la comarca del Vallès Oriental, fent referències específiques a Mollet i al Baix Vallès, on la presència de la vinya ha estat més important, i, al mateix temps, emmarcant-lo en el context més general de l'evolució d'aquest conreu a Catalunya<sup>1</sup>.

La presència de la vinya al Vallès es remunta molts segles enrere. Essent un conreu poc exigent en humitat, s'adaptava bé als sòls secs de l'àrea mediterrània i proporcionava un bon complement càldic a una dieta que es basava en el consum de cereals (principalment blat, i també sègol i ordi). Així s'explica la primacia absoluta dels cereals en l'orientació productiva de les terres: tal com diu Pierre Vilar, el vell sistema agrícola clàssic d'agricultura mediterrània característic del Principat procurava fer "una mica de tot i tant de gra com sigui possible"<sup>2</sup>. La vinya ocupava sobretot els terrenys massa secs o costeruts per sembrar cereals, que eren el producte bàsic per assegurar la subsistència.

D'altra banda, el conreu de la vinya era més exigent en treball i, fora de la producció de petites quantitats de vi per a l'autoconsum, feia imprescindible la connexió amb els circuits comercials. En aquest aspecte el Vallès (i encara més el Baix Vallès) disposava d'avantatges clars: la proximitat al mar (que durant molts segles va ser la via de comunicació més important) i a la ciutat de Barcelona (la situació de

la comarca la convertia en zona de pas i porta d'entrada a la capital catalana des del Nord) han donat lloc a rendes de situació en les èpoques més diverses.

Així s'explica, per exemple, la presència de la vinya al Vallès durant l'antiguitat romana. Les àmfors procedents del Vallès descobertes a Roma acrediten que en aquest període històric el vi vallesà ja circulava pel Mediterrani, i les excavacions arqueològiques han pogut identificar centres productors d'àmfors al Vallès que es podrien remuntar a la primera meitat del segle I a. C<sup>3</sup>. Tanmateix, el moment de màxima esplendor de les exportacions vallesanes de vi es situa en el segle I d. C.



Àmfora vinària laietana, procedent de can Collet (Llinars del Vallès), un dels centres productors d'àmfors més representatius de la comarca. Datada entre el segle I d.C. i principis del segle II d. C., va ser restaurada pel ceramista Antoni Cumella i Serret (Fotografia: *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, núm. 1, 1990, pàg. 47)

Tot i que no en les mateixes proporcions, la producció de vi va continuar després de la crisi de l'imperi romà. En època medieval la vinya era el segon conreu després dels cereals i s'estenia àmpliament per la comarca. Moltes rendes que pagaven els pagesos eren en vi, com ara les que cobrava el monestir de Sant Cugat, que tenia grans extensions de terres al Vallès Oriental<sup>4</sup>. Jaume Vilaginés, que s'ha dedicat a l'estudi de l'alimentació i l'agricultura de l'Alta Edat Mitjana a la comarca, ens diu que el cultiu de la vinya tenia una difusió no només geogràfica sinó social, perquè formava part del paisatge de tota mena de propietats, tant dels grans dominis com de les possessions de la pagesia aloera. I detecta la difusió, en els segles XI i XII, d'un contracte de complant (*complantatio*) per tal d'estimular l'extensió del seu conreu. Amb aquest contracte, el cost d'inversió més important (la plantació de vinya en terres ermes) es traspassava del propietari al pagès, a canvi de l'usdefruit de la vinya plantada durant un període curt (de quatre a set anys), al termini del qual la vinya es repartia entre ambdues parts<sup>5</sup>.

A finals del segle XVII la vinya va iniciar una expansió important al litoral i prelitoral català sota l'impuls del nou dinamisme comercial: en aquesta època Catalunya començava a obrir-se al comerç atlàntic amb l'exportació d'aiguardents cap als ports del nord d'Europa, d'on s'importaven quantitats considerables de teixits i de pesca salada. L'aiguardent, que era un producte derivat de la vinya amb més valor afegit que el vi, resultava una bona contrapartida a aquestes importacions i, al començament del segle XVIII, Catalunya ja s'havia convertit en una de les principals àrees productores de destil·lats destinats als mercats del nord d'Europa<sup>6</sup>. Durant el segle XVIII aquesta expansió comercial continuà amb l'exportació de vins a Amèrica, que aniria assolint una importància creixent durant la segona meitat del segle, al mateix temps que el creixement demogràfic incrementava la demanda interna. Sota aquests impulsos, la remuneració del vi va augmentar i es va ampliar l'extensió de vinya, en detriment de boscos, erms i, fins i tot, fent recular en algunes comarques el conreu de cereals. Al Vallès Oriental l'augment de la demanda també es deixaria sentir, tot i que amb menys intensitat, si atenem les observacions que deixà Francisco de Zamora al final del segle XVIII<sup>7</sup>. Les dades d'ocupació del sòl de començaments del segle XVIII ens revelen una presència destacable de la vinya a alguns municipis, però a gran distància de l'extensió que ocupaven els cereals:



### Ocupació del sòl agrícola al començament del segle XVIII

	CEREALS	LLEGUMS	VINYA
Granollers (1716)	58,5 %	21,7 %	19,6 %
Cànoves (1713)	64,4 %	1,5 %	34,0 %
Martorelles (1713)	54,9 %	0,8 %	44,1 %

Font: J. Dantí, *op. cit.*, pàg. 195.

Les dades d'ús del sòl de Martorelles, que presenten una proporció de terres de vinya excepcional (i que en alguns anys, 1689, 1700, 1709, arribava a superar el 50 % de la superfície de conreu), no es poden considerar representatives de la situació d'aquest conreu al Baix Vallès, perquè aquest municipi ocupava el vessant interior de la serralada Litoral, amb terres accidentades i elevades, poc adequades per als cereals i ocupades en bona part per bosc i feixes de vinyes<sup>8</sup>.

L'expansió de la vinya durant el segle XVIII va tenir com a protagonista el contracte de rabassa morta. Aquest contracte suposava la cessió de terra a un rabasser que assumiria el cost de la plantació i l'explotació de la vinya mentre aquesta fos productiva, a canvi d'una part dels fruits (normalment 1/3 o bé 2/5) que cediria al propietari del terreny. Era conegut també com a "establiment a primers ceps" perquè la duració del contracte es vinculava a la vida de la vinya, considerant-se extingit quan dues terceres parts dels ceps plantats fossin morts. Tanmateix, els pagesos van desenvolupar tècniques (colgats, capficats) que permetien allargar-los indefinidament la vida i, per tant, també la duració del contracte.

La pràctica d'aquestes tècniques beneficiava també els propietaris, que no veien disminuir les parts de fruits que rebien a canvi de la cessió de la terra; però a mesura que el preu de la terra i els beneficis de l'explotació vitivinícola s'incrementaven, van començar a intentar limitar la duració dels contractes. No volien deixar escapar la possibilitat de recuperar la terra, aprofitar la plusvàlua i llogar-la en millors condicions, i van aconseguir que l'Audiència de Barcelona establís una duració màxima del contracte de cinquanta anys. A partir dels anys 1780, en un context d'alça dels preus del vi, les sentències afavoriren sistemàticament els propietaris, perquè limitaven la duració dels contractes als cinquanta anys. Pierre Vilar, quan explica aquest conflicte d'interessos, recull una protesta col·lectiva dels rabassaires d'alguns pobles del Vallès (Caldes de Montbui, Sant Feliu de Codines,

Castellar del Vallès, Sentmenat, Montmany, Vallcàrquera i Tagamanent) adreçada l'any 1793 al Rei d'Espanya, que constitueix una primera mostra de la mobilització conjunta d'aquest sector de la pagesia<sup>9</sup>. Però l'Audiència de Barcelona continuà mantenint el límit de cinquanta anys, el qual fou recollit en el Codi Civil de 1889 i esdevingué l'origen de molts conflictes.

Durant la primera meitat del segle XIX l'extensió de la vinya va continuar augmentant, tot i que la caiguda dels preus del sector vitícola va ser més important que la d'altres sectors<sup>10</sup>. Tanmateix, al Vallès Oriental l'especialització vitícola no fou comparable a la d'altres comarques, com ara el Vallès Occidental (68 % de la superfície conreada), l'Alt Penedès (67 %), l'Anoia (66 %), el Bages (63 %), el Garraf (62 %), el Baix Llobregat (54 %) o el Maresme (46 %). A la nostra comarca el grau d'especialització era molt menor (27 %), inferior al nivell del conjunt català (32 %) i, sobretot, molt inferior al conjunt de la província de Barcelona (52 %), on l'extensió de vinya s'apropava a les 100.000 hectàrees:

#### Extensió de vinya a la província de Barcelona vers 1860

Partit judicial	Ha	% prov.
Barcelona	848,93	0,89
Mataró	5.729,75	6,02
Granollers	5.265,47	5,52
Sabadell - Terrassa	16.181,87	16,98
Sant Feliu de Llobregat	11.092,47	11,64
Vilanova i la Geltrú	5.264,53	5,52
Vilafranca del Penedès	15.717,55	16,49
Igualada	16.196,83	16,99
Manresa	18.505,06	19,41
Berga	328,61	0,34
Vic	194,45	0,20
TOTAL	95.325,54	100,00

Font: Josep Llovet Mont-ros, "Contribución al estudio general de la agricultura en la provincia de Barcelona", *Anales de la escuela de peritos agrícolas y de especialidades agropecuarias y de los servicios técnicos de agricultura*, vol. VII, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1948, pàg. 4-85.

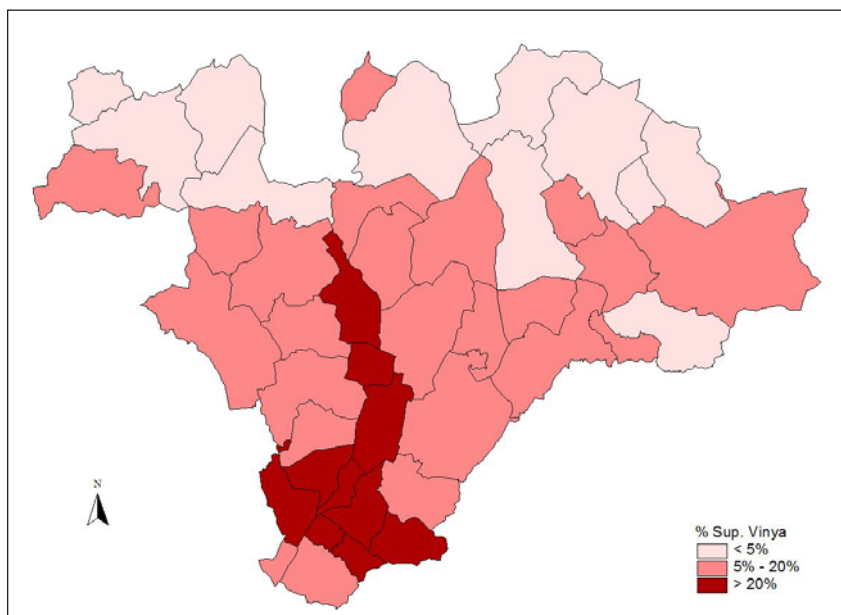
Com es veu a la taula següent, cap a mitjan segle XIX la producció de vi de la comarca era comparable a la del blat, que era el cereal més important, i, el que és més important, superava àmpliament les necessitats de consum de la comarca. A diferència de la producció d'oli, que només cobria la meitat del consum, i dels cereals, que alguns anys també eren deficitaris (per exemple la collita de 1863), la producció de vi era excedentària i es comercialitzava en quantitats considerables (18.000 hectolitres l'any 1864) fora de la comarca:

**Producció i consum agrícola al partit judicial de Granollers,  
1862-1864 (en hectolitres)**

<b>Producció</b>	<b>1862</b>	<b>1863</b>	<b>1864</b>	<b>Total</b>
Blat	38.645	40.172	47.273	126.090
Sègol	37.183	28.122	28.386	93.691
Civada	518	535	438	1.491
Ordi	7.874	8.369	8.083	24.326
Blat de moro	13.316	15.526	14.134	42.976
Cereals	97.536	92.724	98.314	288.574
Vi	36.458	37.949	48.573	122.980
Oli	1.213	690	1.612	3.515
Total producció	135.207	131.363	148.499	415.069
<b>Consum</b>	<b>1862</b>	<b>1863</b>	<b>1864</b>	<b>Total</b>
Blat	40.326	40.010	44.906	125.242
Sègol	30.693	32.200	29.688	92.581
Civada	233	255	266	754
Ordi	7.938	8.032	7.949	23.919
Blat de moro	13.423	14.301	12.987	40.711
Cereals	92.613	94.798	95.796	283.207
Vi	26.877	28.378	29.709	84.964
Oli	2.164	2.209	2.343	6.716
Total consum	121.654	125.385	127.848	374.887

*Font: Estado de la producción, consumo y demás en este Partido Judicial durante los años de 1862, 1863 y 1864, Granollers, 4 de març de 1866 (Arxiu de can Maspons de la Vall, Santa Eulàlia de Ronçana).*

Però la gran expansió del conreu de la vinya encara no havia començat. Durant la segona meitat del segle XIX, sota l'estímul d'una llarga etapa de preus remuneradors que es coneix com "l'edat d'or de la viticultura catalana", el conreu de la vinya va créixer extraordinàriament i el paisatge agrari va patir una gran modificació. La invasió de la fil·loxera a França destruï progressivament la vinya del país veí, que era el màxim productor mundial de vi, i constituï una oportunitat d'or per a les exportacions vinícoles de les altres àrees productores. Catalunya va aprofitar aquesta conjuntura extraordinària i, estimulada pels preus cada cop més remuneradors, la vinya va anar ampliant la seva extensió fins assolir el seu màxim històric. Al Vallès Oriental les 5.200 hectàrees de vinya de 1860 van créixer fins a superar les 8.000 hectàrees cap al final del segle. L'any 1874, un observador ja constatava que *"nuestra comarca, antes tan repoblada de bosques, ve hoy con pesar ir desapareciendo éstos uno tras otro para dar cabida a los productivos viñedos"*<sup>11</sup>. Cap al final del segle XIX el conreu de la vinya s'havia estès fins i tot als municipis de muntanya i, en conjunt,



#### **Especialització vitícola als municipis del Vallès Oriental (1880).**

Font: Elaboració pròpia a partir del repartiment del recàrrec de 25 cèntims anuals per hectàrea de vinya, corresponent als exercicis de 1878-1879 i 1879-1880, per les despeses de la Comissió de Defensa contra la Fil·loxera (Butlletí Oficial de la província de Barcelona, 20 de juny de 1880).

ocupava més d'un 10 % de l'extensió total de la comarca. Com es veu en el mapa, l'especialització vitícola era especialment intensa a la plana central i al Baix Vallès, on la vinya superava el 20 % de l'extensió de terra, i en alguns termes municipals fins i tot era superior al 30 %, com en el cas de Mollet (425 ha: 39,6%) i Martorelles (254 ha: 31,3%).

El 1890 la producció de vi de la comarca superava els 90.000 hectolitres. Mollet era un dels municipis amb més producció, amb 6.740 hectolitres, només superada per Caldes de Montbui (7.000 hl), que comptava amb un terme municipal de més del triple de l'extensió de Mollet. Altres municipis del Baix Vallès amb una producció de vi remarcable eren Montornès (5.000 hl) i Martorelles (3.500 hl). Tot i així a la comarca la productivitat de la vinya era força baixa. Segons Roig i Armengol s'acostumava a plantar la vinya a tires, conservant una distància de 10 pams per 5, o bé de 9 per 6, amb una profunditat de 0'5 a 0'6 metres i una amplada de 0'4. Es plantaven uns 6.000 ceps per hectàrea i la producció era, per terme mitjà, d'11,5 hectolitres per hectàrea (entre 19,4 hl/ha i 9,0 hl/ha, segons els municipis), quan la mitjana de la província era de 16,3 hl/ha i als partits judicials de Sabadell i Terrassa superaven els 19 hl/ha<sup>12</sup>. Alguns observadors de l'època ens diuen que en la preparació de les terres s'aplicaven labors molt superficials, amb eines poc perfeccionades (arades romanes tradicionals) i que s'utilitzaven pocs adobs. Com a resultat, els rendiments que s'obtenien eren "mucho menores de lo que pudieran ser"<sup>13</sup>.

En l'elaboració del vi també s'aplicaven tècniques molt tradicionals i s'obtenien qualitats força baixes. Pere Maspons i Cadafalch, que era "un rico é inteligente propietario de esta comarca y uno de los que mayores trabajos practican para mejorar los vinos de la misma"<sup>14</sup>, deia que els vins que es produïen a la comarca eren, en general, de mala qualitat; ell aconsellava suprimir algunes varietats per tal de produir "vins de comarca" i aconseguir preus remuneradors:

"Las principales clases de cepas que predominan en la comarca de Granollers son, por lo general, las que por orden se expresan: *terrassench*, *pansa rossa*<sup>15</sup>, *sumoll*, *trubat*, *pansa tendra ó valenciana*, *picapoll blanch*, *garnatxa*, *cuasech*, *macabeu*, *martorellas* y *pansel*. Viñas hay en que se cultivan más variedades de uvas, pero no es esto lo general. Las cualidades características del vino que generalmente se produce son, por desgracia, y salvo pequeñas y muy honrosas escepciones bien sabidas, vinos de mala calidad y peor fuerza alcohólica. La mezcolanza de tanta

variedad de uvas, algunas tempranizas, otras muy tardías y otras que nunca llegan á perfecta madurez, ha de producir naturalmente muchas dificultades en la operación importantísima de la vendimia si ésta quiere hacerse en buenas condiciones; pues cultivándose en una misma viña el *sumoll*, por ejemplo, que es tempranizo, al lado del *garnatxa* ó *pansa rossa*, que según los terrenos es algo tardío, ha de resultar por precisión que, si queremos esperar á que estén maduras todas las variedades, nos será imposible, pues algunas estarán ya podridas, mientras que otras estarán aún lejos de su completa sazón. De ahí principalmente que resulten, en general, unos mostos de poca densidad glucométrica, no llegando por lo regular á trece grados, que, unido á esto un mal cultivo y una peor elaboración de los vinos, en general rutinaria y sin tener por norma ningún principio de la ciencia enológica, han de resultar por desgracia y descrédito del país vinos de poca fuerza alcohólica y, en su consecuencia, muy predisuestos á *escaldarse* y *acidarse*"<sup>16</sup>.

Tot apunta que les recomanacions d'aquests propietaris il·lustrats per millorar la vitivinicultura vallesana no van ser ateses i que els pagesos es limitaren a aprofitar la conjuntura alcista dels preus del vi per plantar més vinya i remunerar millor el seu producte, sense canvis tècnics ni cures especials de la vinya que milloressin la seva qualitat. Això és el que observava cap al final del segle un pèrit agrònom de Granollers, Joan Espí i Rumbado:

"[...] Creían ellos [los agricultores] que, sin abonar y más que arañar la tierra con detestables arados romanos reformados, había de resistir la vid años y años produciendo siempre como el cuerno de la abundancia. Decimos que tal creían porque, en nuestras excursiones por la comarca, hemos tenido ocasión de ver (salvo raras excepciones) lo mal cuidadas que tenían las viñas. Se acordaban de ellas tan sólo para vendimiar y podar; ni tan siquiera enterraban al pie de cepa sus sarmientos para darles medios de vida y alimentarla para la próxima cosecha"<sup>17</sup>.

Roig i Armengol també afirmava que els vins "en lo partit de Granollers son d'escassa coloració y regular forsa alcohólica", tot i que afegia que Granollers i la Garriga produïen "vins ben aptes pera taula". Aleshores, les principals varietats que es cultivaven a la comarca eren el *sumoll*, *tarrassench* i *picapoll* (entre les negres) i *xarel·lo*, *trobat*, *pasa*, *picapoll* i *moltonach* (blanques)<sup>18</sup>.

Com se sap, l'expansió de la vinya va acabar bruscament amb l'arribada de la fil·loxera. Segons Josep Iglésias, el novembre de 1882 ja es detectà un petit focus de la plaga a Sant Celoni, i el juliol de 1886 es



Joan Ros i Herrero a una vinya de Gallecs.

denunciaven clapes fil·loxerades a Mollet del Vallès<sup>19</sup>: el 7 de juliol Vicenç Plantada en donava la notícia:

“No’m sorprengué al enterarme que dintre’l terme d’aqueix poble, en una vinya de Josep Sans en la propietat de donya Josepha Budoy de Vila, hi havia una taca filoxèrica d’uns quartans de terra, atés que estava convensut que la hora menos pensada havia de presentarse dintre d’aqueix hermós Vallés. Ho publico ara perque á aqueixas horas ja’l govern n’estará enterat per haver vingut ahir una brigada ab lo senyor Enginyer de la provincia don Ricart Rubió á inspeccionar las vinyas, afirmantnos dit senyor en una molt instructiva y pràctica conferencia d’una hora y mitja (en la que no hi havia cap propietari, dels aixís anomenats) que era veritat que en la mentada vinya la filoxera hi era á milions. ¡Pobres vinyars del Vallés! me fa esclamar aquesta taca al considerar que la filoxera ha plantat la seva primera bandera en lo vell mitj d’ell y en lo turó dels Frares de Sant Faust de Capcentellas. ¿Quantas tacas tindrem l’any vinent?”<sup>20</sup>

Les cròniques que Vicenç Plantada publicava a *La Renaixensa* constitueixen un testimoni excepcional de l’avenç de la plaga: el 19 de maig de 1888 explicava que havia resseguit les vinyes del terme de Mollet “y ab la major angunia tinc de fer saber als llegendors de La

*Renaixensa*, que passa de las tres cuartas parts las vinyas que demostran, ab llur cortedad de sarments, que tenen infestadas sas arrels de la mortífera filoxera [...] Segons m'han dit, y jo en part he vist, passa lo mateix en Sant Faust de Capcentellas, Parets, Palaudarias y Santa Perpetua". I el 20 de novembre de 1891 ja deia que "las vinyas van acabantse: considero que el Setembre vinent podran comptarse en cada poble las que rendirán fruit madur per causa de la fil-loxera"<sup>21</sup>.

Tot i que la invasió de la fil-loxera s'havia produït uns anys abans a França i que l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre ja havia donat el primer crit d'alerta l'any 1867, la lluita contra la plaga va ser força desorganitzada. S'intentà crear una mena de cordó sanitari, arrencant les vinyes més properes a la frontera i aillant qualsevol focus de vinya contaminada, aplicant-hi un tractament amb sulfur de carboni. Però la destrucció de vinyes amb caràcter preventiu despertava la lògica oposició dels seus propietaris, que desconfiaven de les indemnitzacions promeses des de l'Estat. L'actuació de les brigades antifil-loxèriques desencadenà autèntics motins i va fer necessària la presència de l'exèrcit i la guàrdia civil<sup>22</sup>. D'altra banda, molts propietaris van aprofitar la mort de la vinya per expulsar els rabassaires i recuperar la propietat de la terra, cosa que comportà una conflictivitat agrària com mai s'havia vist en algunes àrees vitícoles.

Finalment, però, no es trobà altra solució que la replantació de la vinya amb ceps americans immunes a l'acció de l'insecte, cosa que propicià fórmules de cooperació per proporcionar-se les varietats més adients i portar a terme la replantació. Però desarrelar i empeltar de nou la vinya amb peus americans no era una operació senzilla, i la difusió d'aquesta solució va ser lenta, sobretot si tenim en compte que s'havia d'efectuar en una conjuntura econòmica depressiva. El setembre de 1889, en una carta al director del *Resumen de Agricultura*, un dels principals viticultors de Mollet<sup>23</sup> explicava la desorientació general amb què s'afrontava la invasió fil-loxèrica:

"[...] En cuanto á la filoxera, sigue su marcha devastadora en todas partes, cabiéndome la satisfacción de haber ensayado cuantos insecticidas se me han presentado para combatir tan terrible pulgón, pero todo ha sido en vano, todo inútil. No cabe más esperanza que la sustitución por la cepa americana, pero ¿qué cepas vamos á escoger después de tantas recomendadas y otras desacreditadas por varios distinguidos ampelógrafos, cuando aún no hay tiempo preciso para probar tales asertos?"<sup>24</sup>



A Mollet, un dels capdavanters en la lluita contra la fil·loxera fou el propietari de can Fonolleda, Fèlix Ferran i Coll, que l'any 1887 fou designat, pel Ministeri de Foment, vocal de la Comissió Provincial de Defensa contra la Fil·loxera, càrrec que tornà a ocupar l'any 1893. Segons ens explica Jaume Maspons i Camarasa, va ser un dels propietaris més actius en la introducció de millores tècniques en l'agricultura de la comarca al llarg del segle XIX, i molt especialment en el camp de la viticultura:

*"La vinya i el vi foren les constants preocupacions d'en Ferran, com la de tants agricultors, seguides, és veritat, d'alguns èxits, però també de no pocs errors i desenganys. Quan, l'any 1853, va aparèixer l'oidium, en Ferran cregué observar que els ceps de la vora de la carretera, pel fet d'ésser coberts de pols, es conservaven més bé que els altres. Home de resolucions, organitzà colles d'homes que recollissin la pols de la carretera, i així pogué emposar els seus extensos vinyars, i afirmà que, gràcies al procediment, collí més vi que els seus veïns; repetí la pràctica alguns anys, fins que, per sort de tots, el 1858 es va començar a aplicar el sofre. També per allà el 1887 fou dels primers a preconitzar la pràctica de podar les vinyes un cop pedregades, així com des de 1862 posseïa una màquina de trepitjar raïms, que era si no la primera, de les primeres que es varen conèixer a la comarca vallesana. No cal dir que quan fou assotada la vinya per la filoxera, en Fèlix Ferran fou un dels capdavanters de totes les campanyes, ben infructuosament algunes, que per a combatre el diminut insecte es varen seguir, fins que es va veure que l'arma verament eficaç era el peu americà, i en Ferran fou el seu introductor a les vinyes del Vallès"<sup>25</sup>.*

La replantació de la vinya va avançar molt lentament. L'any 1895 Vicenç Plantada observava en les seves excursions pels voltants de Mollet "que 'ls agricultors deixant sos temors van replantant lo terreny que havia sostingut tants frondosos vinyats, convertits ara en ermots. Tots ja desitjan poder saber lo que beuhen", afegia, referint-se al consum de vins artificials. Però l'any 1899 encara hi havia poques vinyes productives: "com que encara hi han pocas vinyas que llevin, 's fa poc vi. Cada any se'n van replantant més, deixant los pagesos las tonterías que algúns los havían fet creure"<sup>26</sup>. Gairebé tots els viticultors tenien planters de ceps americans i alguns n'adquirien a la Societat Vitícola que hi havia a can Diumer, a Cardedeu, la qual comercialitzava varietats híbrides amb peus americans resistents a la fil·loxera<sup>27</sup>.

Però la vinya mai no va recuperar l'extensió que havia tingut. Tal com explica Josep Pujol, en aquelles zones on amb més intensitat s'havien

incrementat les superfícies de vinya durant la segona meitat del segle XIX, foren també on amb més intensitat disminuïren aquestes superfícies en el segle XX. En el cas del Vallès Oriental, on el creixement de 1860 a 1888 fou superior al 50 %, el decreixement de 1889 a 1922 també fou més pronunciat (superior al 25 %)²⁸. En aquesta data, la vinya ocupava tan sols unes 6.200 hectàrees, i encara es reduiria més en benefici d'altres conreus, com ara el blat, l'ordi, la civada i, en menys escala, la trepadella i les faves²⁹. Això s'explica per la crisi de sobreproducció que afectà la vinya en els primers anys del segle XX, de la qual també hi ha força testimonis:

*“És ben aguda la crisi vinícola del nostre país. Al Vallés també se deixa sentir; o's te de donar el vi a cap preu, o com en altres comarques, resten plens els cellers. [...] Indigna realment que després de tants afanys pera reconstituir les vinyes, se trobin ara'ls agricultors sense saber que fer del vi”³⁰.*

Amb la vinya americana les collites eren més abundants; a més al començament del segle XX la vinya francesa ja era totalment productiva i Espanya havia perdut bona part dels tradicionals mercats americans. No sols això: la crisi de la fil·loxera a França havia impulsat el desenvolupament d'altres zones productores a Itàlia, Grècia, Portugal, Algèria i també a països llunyans com ara Xile o Austràlia que, amb la revolució dels transports, podien competir en els mateixos mercats que els vins europeus.

L'articulació internacional dels mercats agraris va donar lloc a una crisi de sobreproducció que començà afectant els productors de cereals a partir dels anys 1870 i que, en el cas de la vinya, s'endarrerí a causa de la crisi de la fil·loxera. Però a partir de l'inici del segle XX els mercats vitícoles també van començar a donar símptomes de sobreproducció i les crisis de malvenda es van anar repetint successivament (1904, 1907, 1908, 1909, 1913). Després de la Primera Guerra Mundial, quan la vinya replantada ja era totalment productiva, l'augment dels rendiments agraris va donar lloc a una segona fase encara més intensa de crisis de malvenda, especialment durant la primera meitat dels anys vint i de nou des de 1929 fins al 1935³¹.

L'existència d'aquestes crisis des del començament del segle XX i la competència dels alcohols industrials (obtinguts amb la destil·lació dels cereals i de les melasses) donarà lloc a la creació, cap al final de l'any 1910, de la poderosa Unió de Vinyaters de Catalunya, que en menys d'un any va constituir delegacions a més de dues-centes

localitats catalanes i aconseguí l'adhesió de més de vint mil viticultors<sup>32</sup>. Un dels fundadors i membre del Consell Central de la Unió de Vinyaters fou el molletà Frederic Ros i Sallent, que uns anys abans havia estat el fundador i president del Sindicat Agrícola de Mollet (1907). Va ser aquest sindicat, aleshores presidit per Joan Tura i Pedragosa, el que va organitzar la presentació a Mollet de la Unió de Vinyaters el 4 de febrer de 1912. En el míting de propaganda, que va tenir lloc a l'Ateneu de Mollet, van intervenir l'esmentat Frederic Ros, el propietari i viticultor de Palou Santiago de Riba, el secretari general del Sindicat Alella Vinícola, Josep Barnadas; el propietari penedesenc Joan Parellada de Naveran; el president de la Unió de Vinyaters, Josep Puig de la Bellacasa, i l'alcalde de Mollet, Francesc Paradell. Van presentar l'acte el diputat a Corts del districte, Bonaventura M. Plaja, i el diputat provincial i president de la Cambra Agrícola del Vallès, Fèlix Fages<sup>33</sup>. Com a resultat d'aquell acte es constituí una delegació de la Unió de Vinyaters amb el nom de Vinyaters del Vallès. A més de Mollet, la Unió de Vinyaters de Catalunya ja comptava amb delegacions



Joan Tura a la caseta de la vinya.

locals a Montmeló, Martorelles, Parets, Montornès i Palou. El delegat de Mollet era Joan Sans, el primer president de l'Ateneu de Mollet.

Al malestar dels viticultors per les crisis de malvenda es sumà el plet rabassaire<sup>34</sup>. Durant el Sexenni Democràtic (1868-1874) els rabassaires havien començat a organitzar-se col·lectivament i molts s'adheriren als republicans federals, que professaven un reformisme social dirigit especialment al món agrari, com es va poder veure amb la promulgació d'una llei que declarava redimible la rabassa morta (20 d'agost de 1873). A la Unió de Treballadors del Camp, una primera federació sindical rabassaire que funcionà durant aquests anys (1872-1874), succeí la Lliga de Rabassaires de Catalunya, creada a Rubí a començaments dels anys vuitanta, i la conflictivitat derivada de la crisi de la fil·loxera donà lloc a una mobilització molt més àmplia, amb societats pageses de resistència o de caràcter reivindicatiu cada cop més ben organitzades i amb la cobertura política dels republicans federals<sup>35</sup>.

Després de la crisi de la fil·loxera, la replantació de la vinya i l'aplicació de les noves tècniques de conreu més productives van exigir de nou fórmules de col·laboració entre propietaris i pagesos; però els rabassaires no van oblidar les seves reivindicacions sobre la vinya, i la pèrdua de rendibilitat de la viticultura encara va contribuir a qüestionar la renda dels propietaris de la terra. A més, la vinya americana tenia una vida productiva molt més curta (entre 25 i 30 anys, la meitat de l'antiga) i no admetia les pràctiques de colgats i capficats. La transformació de la rabassa en propietat s'acabaria convertint en el principal objectiu de la lluita dels rabassaires, des dels anys vint ja organitzats amb la potent Unió de Rabassaires, i durant la Segona República ERC va intentar donar-hi satisfacció amb la Llei de Contractes de Conreu, que va ser boicotejada pels propietaris i declarada inconstitucional. Després de la crisi del 6 d'octubre de 1934, resultat de la creixent agitació social i política, la llei fou anul·lada, i l'onada repressiva s'estengué per tot Catalunya, essent molts pagesos víctimes de represàlies.

A la nostra comarca aquesta conflictivitat també es deixà sentir, tot i que amb menys intensitat que a les comarques vitícoles del Penedès o del camp de Tarragona. Segons la Unió de Rabassaires, l'octubre de 1935 hi havia plantejades més de mil sol·licituds de desnonament per part dels propietaris: el Vallès Oriental era la cinquena comarca en nombre de pagesos afectats (76), principalment als pobles de l'Ametlla, la Garriga, Parets i Mollet<sup>36</sup>. Entre els de Mollet hi havia Feliu Tura, que aleshores era vocal del consell general de la Unió de Rabassaires. Amb Pere Bonvilà i altres pagesos de la Unió de

Rabassaires, al començament dels anys trenta havia remodelat totalment el Sindicat local, que es convertí en l'intermediari entre la secció cooperativa de la Unió de Rabassaires i els sindicats agrícoles de la comarca que hi estaven adherits, com ara els de Caldes de Montbui, Sant Feliu de Codines, la Llagosta, Parets i la Roca<sup>37</sup>. Feliu Tura era l'alcalde de Mollet quan es produí la crisi del 6 d'octubre de 1934 i fou destituït i empresonat; però fou restituit en el càrrec després de la victòria del Front d'Esquerres de febrer de 1936<sup>38</sup>.

La crítica situació del sector durant el primer terç del segle XX explica que la vinya només mantingués la importància assolida en el segle XIX en aquelles comarques on estava millor adaptada, com ara al Penedès i al Maresme, on la disminució respecte de l'extensió assolida vers 1860 fou inferior al 20 %:

#### Extensió de vinya a la província de Barcelona vers 1945

Partit judicial	Ha	% prov.	% dif. s/ 1860
Barcelona	184,92	0,39	78,22
Mataró	4.589,40	9,69	19,90
Granollers	2.300,72	4,86	56,30
Sabadell – Terrassa	7.072,15	14,92	56,30
Sant Feliu de Llobregat	5.439,47	11,48	50,96
Vilanova i la Geltrú	2.705,55	5,71	48,61
Vilafranca del Penedès	13.344,50	28,17	15,35
Igualada	6.156,13	12,99	61,99
Manresa	5.499,20	11,61	70,28
Berga	83,21	0,18	74,68
Vic	0,66	0,00	99,66
TOTAL	47.375,91	100,00	50,34

Font: Josep Llovet Monros, op. cit., pàg. 35.

En canvi, a mitjan segle XX, el Vallès Oriental havia perdut més de la meitat de l'extensió de vinya que tenia cent anys abans: tal com es veu a la taula, la diferència respecte de l'extensió que ocupava la vinya vers 1860 era de gairebé 3.000 hectàrees (56,30 %), una

disminució superior proporcionalment al del conjunt de la província (50,34 %). Vers 1945, la vinya ocupava a la nostra comarca poc més del 10 % de la superfície agrícola (tan sols el 3 % del territori), mentre que els conreus herbacis eren de nou absolutament predominants, amb més del 80 % de la superfície de conreu. Segons Salvador Llobet, després de la baixa de preus de 1931, molts pagesos van arrencar les vinyes plantades a finals del segle XIX i l'increment de preus reals del blat a partir de 1936 va accentuar la preferència pels conreus herbacis<sup>39</sup>.

Una bona part d'aquests conreus eren farratges per al bestiar, especialment vaques productores de llet, que van anar assolint una importància creixent a partir de la segona dècada del segle XX: un propietari rural observava que "fa mitja dotzena d'anys no es coneixien en aquesta encontrada i avui és l'únic factor de negoci a què es dediquen les hisendes rurals"<sup>40</sup>. El creixement demogràfic de Barcelona i l'augment dels nivells de vida van fer créixer la demanda de carn i llet fresques, i la proximitat i les bones comunicacions amb la gran metròpoli (amb el desenvolupament del transport per carretera), juntament amb les condicions agronòmiques de la comarca, van fer possible una nova via d'especialització productiva alternativa a la vinya. A Mollet, dels 365 pagesos que hi constaven cap al 1930, 66 eren vaquers que disposaven normalment d'unes quatre o cinc vaques<sup>41</sup>. El mateix Feliu Tura esmentat més amunt va emprendre aquesta orientació productiva i també en aquest camp va desenvolupar l'activisme associatiu: va fundar el Gremi de Vaquers de Mollet i comarca, impulsà la Federació de Vaquers del Vallès i posteriorment es convertí en president del consell directiu de la Unió de Vaquers.

A banda de l'especialització ramadera en bestiar vaquí (i, amb menor dimensió, també bestiar porquí per a la producció de carn i aviram), una altra especialització que adquirí importància a la comarca fou el conreu d'arbres fruiters, especialment d'avellaners i ametllers, que es van anar estenent en una part del secà que havia ocupat la vinya (o bé a rengles entre les vinyes) i que a mitjan segle ja sumaven 1.350 ha (aproximadament la meitat de l'extensió de vinya).

Les solucions es van buscar, doncs, fora del sector vitivinícola. Hi ha, però algunes excepcions remarcables, com ara els intents de desenvolupar la producció de vins escumosos. El primer exemple el trobem a can Rosàs (Santa Eulàlia de Ronçana) on l'any 1909 Albert Rosàs va començar l'elaboració de xampany, inicialment per al consum propi, però a partir de 1914, amb l'assessorament del seu amic Manuel



L'anunci Xampany Montbuy

(Font: La Gralla, 1927) Xampany Montbuy de Santa Eulària de Ronçana es començà a comercialitzar en els anys vint i va tenir una distribució remarcable fins a la Guerra Civil.

Raventós, construí la primera cava subterrània amb capacitat per a 4.000 ampolles i, juntament amb el seu cosí, Manel Ferrer, van establir una petita indústria. L'any 1920 en començaren la comercialització i, segons explica Tomàs Coll, "l'any 1936, quan aquest xampany, amb el nom de Montbuy, ja començava a tenir certa rellevància, esclatà la guerra i tot se n'anà en orris"<sup>42</sup>. Altres intents van tenir més continuïtat, com ara les caves Vila-rosal, que després de la guerra van donar lloc a les caves Gomà de Mollet. Però, tot i l'entitat d'aquest darrer exemple, a la comarca del Vallès foren casos excepcionals.

Durant la segona meitat del segle XX l'extensió de vinya encara reculà molt més, fins esdevenir un conreu marginal, amb una presència testimonial: segons el Servei d'Extensió Agrària, l'any 1969 encara hi havia 1.330 ha de vinya; però cinc anys més tard ja s'havien reduït a 807 ha (1974) i deu anys després només eren 236 ha (1984), és a dir l'1'5 % de la superfície de conreu de la comarca<sup>43</sup>. Actualment, a banda d'algunes explotacions aïllades, tan sols es manté un conreu actiu als municipis de Martorelles, Montornès, la Roca, Sant Fost de Campsentelles, Santa Maria de Martorelles, Vallromanes i Vilanova del Vallès, que han entrat en la Denominació d'Origen d'Alella.

## Notes

1. S'ha optat per cenyir la descripció al marc del Vallès Oriental, com a comarca natural de l'àrea del Baix Vallès protagonista de les IX Jornades de Tardor del Centre d'Estudis Molletans. Com veurem, però, el conreu de la vinya ha estat històricament més important al Vallès Occidental, on cap al 1930 ens diu Pau Vila que tenia "la supremacia", a diferència del Vallès Oriental, que era principalment cerealístic (Pau Vila, "Un assaig de geografia comarcal: El Vallès", a *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona: Curial, 1984, pàg. 206).
2. Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona: Ed. 62, 1986 (3<sup>a</sup> edició revisada), vol. III, pàg. 319.
3. V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad en Hispania Tarraconensis (siglos I a. C. – III d. C.)*, Barcelona: Ed. Servei del Llibre L'estaquirot, 1995 (citat a Carles Aguilar, "Denominació d'origen: *Lauronensis*. El vi del Vallès en època romana", *Lauro* (en premsa)).
4. Virtuts Angulo, Carme Barbany i Maria Rosa Garcia, *Història medieval i moderna del Vallès Oriental*, Sant Cugat del Vallès: Rourich, 1994, pàg. 34.
5. Jaume Vilaginés, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, pàg. 87.
6. Francesc Valls, *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial de Catalunya*, Vic: Eumo Editorial, 2003.
7. Francisco de Zamora, *Diario de los viajes hechos en Cataluña (1787-1790)*, Barcelona: R. Boixareu, 1973. Sobre l'expansió del conreu de la vinya al Vallès Oriental en els segles XVII i XVIII, vegeu: Jaume Dantí, *Terra i població al Vallès Oriental. Època Moderna*, Santa Eulàlia de Ronçana: Ajuntament de Santa Eulàlia de Ronçana, 1988, pàg. 222 i ss., i Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1986 (3<sup>a</sup> edició revisada), pàg. 573 i ss.
8. Jaume Dantí, *op. cit.*, pàg. 197.
9. Pierre Vilar, *op. cit.*, pàg. 573-574.
10. Josep Colomé i Francesc Valls, "La viticultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a una reflexió", *Recerques*, núm. 30, 1994, pàg. 47-68.
11. Ramon Garrabou i Jordi Planas (a cura de), *Estudio Agrícola del Vallés (1874)*, Granollers: Museu de Granollers, 1998, pàg. 117.
12. R. Roig i Armengol, *Memòria acompanyatòria al Mapa Regional Vinícola de la Província de Barcelona*, Barcelona: Establecimiento Tipográfico Editorial La Academia, 1890, pàg. 213.
13. R. Garrabou i J. Planas (a cura de), *Estudio Agrícola...*, pàg. 230.
14. *Ibidem*, pàg. 231-232. Pere Maspons i Cadafalch (1841-1913) era descendent d'una antiga nissaga de propietaris de Santa Eulàlia de Ronçana i va impulsar l'especialització vitivinícola a les seves finques del Vallès, especialment a can Maspons de la Vall. L'any 1877, amb motiu de la visita reial a Barcelona, la diputació provincial li demanà que enviés una dotzena d'ampolles dels seus millors vins "a fin de que S. M. el Rey [...] pueda apreciar la altura en que se encuentra la producción vinícola de la provincia" (Arxiu de can Maspons de la Vall, correspondència).
15. També conegut amb el nom de *xarel·lo*.
16. *Ibidem*, pàg. 232.
17. Joan Espí i Rumdado, *Clima de Granollers en sa relació ab la higiene y la agricultura*, 1896 (manuscrit inèdit conservat a la biblioteca de Can Pedrals de Granollers). Vegeu: Jordi Planas i Francesc Roma, "Clima, agricultura i condicions de vida a Granollers al final del segle XIX", *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers*, Granollers: Associació Cultural de Granollers, 1997, pàg. 115-124.
18. R. Roig i Armengol, *op. cit.*, pàg. 213.



19. Josep Iglésias, *La crisi agrària de 1879 a 1900. La fil·loxera a Catalunya*, Barcelona, Ed. 62, 1968, pàg. 152.
20. *La Renaixensa*, 9.7.1886 (Ferran Pérez, *Obres completes de Vicenç Plantada*, Mollet: Centre d'Estudis Molletans – Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 1997, vol. I, pàg. 91).
21. Ferran Pérez, *op. cit.*, pàg. 95 i 101.
22. Vegeu: Enric Sagner, “La fil·loxera i la crisi vitícola a les comarques gironines (1879-1900)”, *Revista de Girona*, núm. 136, 1989, pàg. 60-66; Josep Colomé, “Las formas tradicionales de protesta en las zonas vitícolas catalanas durante la segunda mitad del siglo XIX”, *Noticiario de Historia Agraria*, núm. 13, 1997, pàg. 125-141, i també J. Iglésias, *op. cit.*
23. Cap a final del segle XIX els viticultors més importants de Mollet eren Oleguer Duñó i Lladó, Fèlix Ferran, Jaume Fonolleda (nebot i hereu de Fèlix Ferran), Francesc de P de Riba i Teodor Vila (R. Roig i Armengol, *op. cit.*).
24. Jaume Fonolleda, “Viñas americanas”, *Resumen de Agricultura*, 10.1889. Uns anys després (16 de febrer de 1893), Vicenç Plantada explicava que la varietat de ceps amb què replantava Jaume Fonolleda era la que estava donant millors resultats; però que encara hi havia molta desorientació: “[...] encara que poc a poch, aném replantant la vinya ab ceps americans, sent la classe més usada lo ‘Rupestris Ganzin’ que es la que segons las observacions del propietari d’aquí en Jaume Fonolleda, es la que dona més bons resultats. Encara trobo algúns temeraris que replantan ab los del país, dientme que lo dels ceps americans son tonterias. Deu los illumini” (Ferran Pérez, *op. cit.*, pàg. 131).
25. J. Maspons i Camarasa, “Agricultors Catalans. Fèlix Ferran i Coll”, *Calendari del Pagès per a l’any 1929*, pàg. 54-57.
26. Ferran Pérez, *op. cit.*, pàg. 154 i 199.
27. Impulsada per un francès, Eugène Germain, també va publicar un periòdic per difondre les noves tècniques vitícoles: *La Viticultura Moderna*.
28. Josep Pujol, *Les transformacions del sector agrari català entre la crisi finisecular i la Guerra Civil*, tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1988, pàg. 58.
29. Salvador Llobet, “Evolució dels conreus a Granollers i la rodalia des del segle passat”, *Bulletí de l’Agrupació Excursionista de Granollers*, Any II, núm. 2, 1932.
30. “Crisis Vinícola”, *El Vallés*, 28.7.1906.
31. Josep Pujol, “Les crisis de malvenda del sector vitivinícola català entre 1892 i 1935”, *Recerques*, núm. 15, 1984, pàg. 57-78.
32. Sobre l’origen de la Unió de Vinyaters de Catalunya, vegeu Jordi Planas, *Els propietaris i l’associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)*, Girona: Universitat de Girona – Documenta Universitaria, 2006, pàg. 142-146.
33. Vicenç Plantada, “Vinyaters del Vallès”, *L’Art del Pagès*, 2.1912 (F. Pérez, *op. cit.*, pàg. 153-155).
34. Vegeu: Emili Giralt, “El conflicto rabassaire y la cuestión agraria en Cataluña hasta 1936”, *Revista de Trabajo*, núm. 7, 1965 (reproduït a Pierre Vilar (dir.), *Història de Catalunya*, vol. VIII, Barcelona: Ed. 62, 1990, pàg. 278-295), Albert Balcells, *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936: la qüestió rabassaire*, Barcelona: Nova Terra, 1968 i Jordi Pomés, *La Unió de Rabassaires*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2000.
35. Vegeu: Antonio López Estudillo, “Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)”, *Historia Social*, núm. 3, 1989, pàg. 17-32; Àngel Duarte, *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic: Eumo, 1987, pàg. 74 i ss. i també, J. Pomés, *op. cit.*, pàg. 95 i ss.
36. Unió de Rabassaires, *Els desnonaments rústics a Catalunya*, Barcelona, 1935.

37. Jordi Pomés, *op. cit.*, pàg. 399 i ss.
38. Carme Pi: "Un rabassaire a l'alcaldia: Feliu Tura", *Notes*, núm. 4, Mollet del Vallès: Centre d'Estudis Molletans, 1990, pàg. 51-71; *Diccionari biogràfic dels alcaldes i alcaldesses del Vallès Oriental des de 1901 fins als nostres dies* (<http://www.museugranollers.org/alcaldes>).
39. Salvador Llobet, "El Vallès", Lluís Solé i Sabarís (dir.), *Geografia de Catalunya*, Barcelona: Ed. Aedos, 1968, vol. III, pàg. 374.
40. Albert Compte, "La indústria de la llet en el Vallès", *Foc Nou*, 11.8.1918.
41. M. Àngels Suàrez, *La Segona República i la Guerra Civil a Mollet del Vallès*, Mollet del Vallès: Centre d'Estudis Molletans i Ajuntament de Mollet del Vallès, 2000, pàg. 39.
42. Tomàs Coll, "Xampany Montbuy", *Ronçana. Revista de la Vall del Tènes*, núm., 181, 1996.
43. Salvador Llobet, "El Vallès", *op. cit.*, pàg. 375; Jordi Abel i Jacint Jordana, *L'activitat econòmica al Vallès Oriental*, Barcelona: El Racó del Llibre de Text, 1987, pàg. 119-120.